

İNGİLİS BƏDİİ MƏTNİNİN KOMMUNİKATİV TƏŞKİLİ VƏ CÜMLƏ KOMPONENTLƏRİNİN SEMANTİKASI

Açar sözlər: *mətn, statiklik, dinamiklik, komponent, semantika*

Key words: *text, statics, dynamics, component, semantics*

Ключевые слова: *текст, компонент, семантика, статичность, динамичность*

İngilis dili mətnlərinin, cümlələrin semantik strukturunu təsvir edərkən cümlənin aktual üzvlənməsi özlüyündə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və eyni zamanda qeyd edərdik ki, cümlənin semantik tədqiqatında mühüm rol oynayır, çünki bu zaman müəyyən təyinetmə və yaxud şərait vacibliyini özündə saxlayır. Cümlənin semantik təqdimatında O.İ.Moskalskayanın fikrincə başlanğıc nöqtə dil mövcudluğu daha doğrusu real cümlədir və bunun spesifik xüsusiyyəti aşağıdakı semantik təsviri əməliyyatıdır: 1) cümlənin bütün komponentlərinin cümlənin strukturu çərçivəsindən kənara ayrılması, feil tərkibli və yaxud adlıq hissəli tərkib və eyni zamanda onların məntiqi-semantik statusunun təyini; 2) cümlə-söyləmin modal komponentinin və aktual üzvlənmənin semantik təqdimatına daxil edilməsi [4, s.53].

Kommunikativ strukturun təsviri üçün nitqin müxtəlif funksional-semantik tipi “təsvir” - “statistik təsvir” və onun digər müxtəliflik ifadə edən “təsvir” - “dinamik təsvir” vardır və bizim qarşıya qoyduğumuz vəzifə ondan ibarətdir ki, semantik nöqtəyi-nəzərdən hansı cümlələr (bir qədər irəli gedərək, hətta mətnlər) “statistik təsvir”ə, hansılar “dinamik təsvir”ə (ST və DT) aid edilə bilər.

Təbii olaraq bu iki tip mətnlərdən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, onların əsasında statiklik və dinamiklik əlaməti durur. Söyləmin xüsusiyyətindən asılı olaraq onların təsvir etmə və yaxud nəqlətmə kimi fərqləndirilir və harda statiklik və yaxud sinxronluq, təsvir və dinamiklik və yaxud diaxronluq – nəqlətmə olması bəlli olur. Qeyd etməliyik ki, ST və DT özlüyündə təsvirin müxtəlifliyini göstərməklə yanaşı sinxronluğu başqa sözlə statikliyi ilə səciyyələndirilir. Bu iki tip mətnlərin statik və dinamik olması zaman baxımından məhdudluq və qeyri-məhdudluq göstəricisi ola bilməz. Nəticə etibarı ilə hesab edirik ki, statik təsvir (ST) və dinamik təsvir (DT) üçün başqa əlamət (xüsusiyyət) lazımdır. Bir halda ki, ST – əsasında “predmet” dayanır, DT – əsasında “hərəkət” dayanır, onda belə bir nəticəyə gəlmək lazımdır ki, bu iki tip mətnin fərqləndirici əlaməti, linqvistik termin kimi komponenti hərəkətlilik və hərəkətsizlik ola bilər.

Göstərdiyimiz əlamətə görə feilsiz cümlələr, feili cümlələrlə qarşı-qarşıya durur, çünki statik təsvir olunan cümlələr adətən feilsiz olur və qeyd etməliyik ki, bu heç mütləqləşdirmə deyildir, hər halda ümumi şəkildə hərəkətin baş verməsini hətta feili olmayan cümlələrdə də müşahidə etmək olar. İngilisdilli mətnlərə müraciət edək:

“*Carabinieri*”, said Passini and spat on the floor. “But those grenadiers; all over six feet. They wouldn’t attack” [8, p.36].

Karabinçilər, Rasini dedi və yerə (döşəməyə) tüpürdü. Amma o qrenaderlər (seçmə əsgərlər): onlar lap yaxında altı addımlıqdadır. Onlar məgər hücum etməyəcəkdilər.

Nümunə gətirdiyimiz mətn parçasında işlədilmiş “*Carabinieri*” və “*those grenadiers*” cümlələr qeyd etdiyimiz kimi tərkibində feil komponenti yoxdur, lakin koqnisiya vasitəsilə kontekst daxilində və situasiyadan asılı olaraq orada ötürülməli olan informasiyanı müəyyənləşdirib anlamaq olar. Belə ki, həmin situasiyanı fon bilikləri əsasında canlandırır belə başa düşmək olur ki, “*Carabinieri*” - “*karabinçilər*”-in peyda olunması hansısa situasiyanın dəyişəcəyinə işarədir, ən azı bu məyyən dərəcədə döyüşlə bağlı ola bilər, ona görə ki, bu informasiya barədə məlumat verən Rasini yerə tüpürür və bu hərəkətlər təxminən eyni vaxtda, eyni məkanda (yəni həmin informasiya ötürülən məkan) baş verir və həmin karabinçilərin peyda olması onlar tərəfindən arzu olunmaz bir hərəkətdir. Digər cümlədə “*Those grenadiers*” ifadəsi əşidilir və onların da arzuolunmazlığı çox yaxın məsafədə “altı addımlıqda” vurğulanır. Hər iki halda qeyd etdiyimiz cümlələrdə feil komponenti olmasa da implistik vardır və hər iki halda istər “*karabinçilər - Carabinieri*”, istərsə də “*Grenadiers - seçmə əsgərlər*” kontekst daxilində lazım olan informasiyanın nədən ibarət olmasını şərtləndirir.

Bu cümlə nümunələri ilə bağlı onu vurğulamaq istərdik ki, hətta cümlənin tərkibində feilin olması heç də orada hansısa hərəkətin olmasını ifadə etmədiyi kimi, həmin cümlə heç də statik təsvirli cümlələrə də xarakterik deyil. Burada başqa bir cəhəti qeyd etməyimiz vacibdir, çünki hərəkət hansısa prosesdən fərqlidir və burada icraedici vardır ki, həmin icraedici tərəfindən proses nə həyata keçirilir nə də onun tərəfindən həmin proses dəstəklənir, çünki burada həmin “*Karabinçilər*” və “*Seçmə əsgərlər*” cümlələr ən azı kontekst daxilində bir qədər öncə vurğuladığımız kimi hərbi əməliyyat zamanı işlədilib. Təbii olaraq qeyd edək ki, həmin mətn parçası E.Heminqueyin “*Əlvida Silah*” əsərindəndir və mətn parçasının əvvəli və sonu vardır, lakin biz sadəcə olaraq ST (statik təsviri) şərh etmək üçün yalnız həmin kontekstləri götürdük ki, yuxarıda irəli sürdüyümüz fərziyyəni bədi mətn çərçivəsində şərh edək.

Yeri gəlmişkən biz başqa bir məqama da münasibətimizi bildirmək istərdik. Proses vəziyyətində olmanı biz hər bir halda hansısa bir predmetin müəyyən vəziyyətdə olmasını başa düşürük, lakin bizim nümunələrdə “*karabinçilər – Carabinieri*” cümləsində eyni zamanda həm predmet, həm də subyekt, çünki orada şəxs (adam) faktoru olmasaydı sadəcə predmet özlüyündə proses yarada bilməzdi (ən azı bu kontekstdə), ikinci halda da “*Greenadiers - Seçmə əsgərlər*” yenə də eyni funksiyada (yəni seçmə əsgərlər də sadəcə özləri deyil) həmçinin silahla orada lazımdır. Hər iki halda predmetin xüsusiyyəti vaxtdan asılı olmayaraq özünü göstərir.

Bu yazımızın digər bir cəhəti ondan ibarətdir ki, ingilis dili mətnlərində feilli cümlələrin semantikasının fərqliliyin səbəblərinə müəyyən aydınlıq gətirməkdən

ibarətdir. Tamamilə doğru olaraq ilk növbədə feilli cümlələrə faktiki cümlənin sintaktik strukturu təsir göstərir və bu da öz növbəsində bir neçə faktorlardan ibarətdir. Birinci növbədə onu vurğulamaq lazımdır ki, əgər hansısa bir mətn parçasının komponenti olan cümlədə hərəkət varsa, həmin hərəkəti icraçısı təsəvvür etmək mümkün deyil – hərəkət varsa – deməli həmin hərəkəti həyata keçirən şəxs vardır.

Dilçilik ədəbiyyatlarında da qeyd olunduğu kimi, şəxs qeyd olunmadan, fərqi yoxdur ümumi olsan, müəyyən və yaxud qeyri-müəyyən olsun, feil ola bilməz, çünki feilin əsas semantik komponenti və funksiyası hərəkət ifadə etməkdir, çünki dilçilikdə sözlər qruplaşdırılarkən (ən azı qrammatikada) hərəkət bildirən söz qrupuna feil deyilir, aksioma kimi qəbul olunub.

Bütün hallarda ingilis dili mətnlərində bu prosesin necə baş verməsini ilk növbədə müşahidə etmək üçün bədii əsərdən gətirdiyimiz mətn parçasında mətnin komponentləri olan cümlələrin, həmçinin bütövlükdə mətnin semantikasını kommunikativ funksiyasını yerinə yetirməsini aydınlaşdıraraq. Söhbət əlbəttə feilli cümlələrdən gedir və onların dinamik təsvirindən gedir.

On the stage, six of the characters had already appeared in the opening parlour scene. Drouet and Hurstwood saw at a glance that Carrie was not among them, and went on talking in a whisper. Mrs. Morgan, Mrs. Hoagland, and the actor who had taken Bamberger's part were representing the principal roles in this scene. The professional, whose name was Patton, had little to recommend him outside of his assurance, but this at the present moment was most palpably needed. Mrs. Morgan, as Pearl, was stiff with fright. Mrs. Hoagland was husky in the throat. The whole company was so weak-kneed that the lines were merely spoken, and nothing more. It took all the hope and uncritical good-nature of the audience to keep from manifesting pity by that unrest which is the agony of failure [7, p.208].

Səhnədə qonaq otağındakı səhnənin birinci şəklini başlayan altı aktyor var idi. Herstvud ilə Drue onların içərisində Kerrinin olmadığını bildilər və pıçiltı ilə söhbətlərini davam etdirdilər. Birinci pərdədə m-s Hoqlend, m-s Morqan və Bamberkerin yerinə gələn peşəkar artist Petton iştirak edirdi. Petton məğrurluğundan savayı bir şeylə lovğalana bilməzdi, lakin indi bu məğrurluq ən zəruri bir şey idi. Perl rolunu oynayan, m-s Morqan sözün tam mənasında qorxusundan donurdu, m-s Hoqlend sözləri xırıltılı səslə ifadə edirdi. Hamısının dizləri titrəyirdi, onlar öz rollarını sadəcə oxuyurdular. Yalnız tamaşaçıların mərhəməti, xeyirxah əhval-ruhiyyəsi və artistlərin özlərini ələ alacaqlarına inamı onları adətən, tamaşanın müvəffəqiyyətsizliyə uğramasına dəlalət edən qurcalanmaqdan saxlayırdı.

Mətndəki cümlələrin semantikasını təhlil etməzdən əvvəl qeyd etməliyik ki, burada həm statik təsvir (ST), həm də dinamik təsvir (DT) mövcuddur. Təhlil edərkən mətnə iştirak edən komponentlər – yəni cümlələrdə baş verən “hərəkət” anlayışı bütün hallarda şəxslə əlaqəlidir, fərqi yoxdur həmin hərəkət statikdir yoxsa dinamikdir. İkinci cəhət ondan ibarətdir ki, şəxsin müəyyən və yaxud qeyri-müəyyən olması mümkün olan olmalıdır. Bu keyfiyyətlərin hər üçün biz nümunə gətirdiyimiz

mətn parçasında görə bildik. İlk cümlədə səhnədə altı aktyorun olduğu qeyd olunur və burada bir tərəfdən informasiyanı ötürən onların səhnəni başlamasını bir tərəfdən statik təsvir edir, digər tərəfdən isə prosesin başlamasına dinamik təsvirinə zəmin yaradır, çünki ötürülən informasiyada “səhnənin birinci şəklini baylayan” ifadəsi vardır və prosesin başlanması artıq gözlənilir – bunu isə, “qonaq otağındakı səhnənin” ifadəsi birləşməsi özündə ehtiva edir. İkinci cümlədə isə birbaşa dinamik təsvir (DT) vardır ki, “*Herstvod və Druə Kerrinin orada olmadığını öyrənib pıçiltı ilə danışır*” ifadə olunmaqla informasiya ötürən hərəkəti icra edənləri müəyyənləşdirir, yəni onlar *Herstvod* və *Druedir*. Bütün cümlələri bu formada təhlil etmək olar, lakin burada başqa cəhətlər meydana gəlir. Cümlənin semantikasi problemi ilə bağlı hərəkətlilik və hərəkətsizlik təbii olaraq qrammatik semantika ilə əlaqəlidir və bu zaman bəzi suallar meydana çıxır. Burada semantik subyektin olub-olmaması; onun müəyyən/qeyri-müəyyənliyi; semantik subyekt hərəkətin icraedicisidir yoxsa icraedici kimi deyil düşündürücü suallar.

Olduqca təbii olaraq “semantik subyekt”in nə olması və onun “agent” icraçı ilə münasibətləri, həmçinin müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik məsələsi (subyektin). Bu barədə Şvedovanın vaxtilə gəldiyi qənaətlər maraqlıdır. Şvedova vurğulayır ki, subyektlə icraedən, vəziyyət, anlama (qavrama), münasibət və əlaməti əlaqələndirirlər [6, s.464].

Fikrimizcə icraçılıq subyektin ən mümkün səciyyəvi xüsusiyyətidir, yəni subyekt-icraçı semantik subyektin tiplərindən biridir, çünki semantik subyekt əlamət və vəziyyətin prosessual mənbəyi hesab etmək olar və eyni zamanda müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik icraçı kateqoriyasının daxilindədir.

Cümlə nümunələrinə diqqət yetirək:

It is true. - Həqiqətdir.

It doesn't finish. - Qurtarmadı.

The House was built by workers. - Binanı fəhlələr tikdilər.

There is no finish to a war. - Müharibəyə son yoxdur və s.

Bu cümlələrin semantikasında subyektin olub-olmaması eləcə də həmin subyektin müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyi eyni ilə şəxssiz cümlələrdə “icraçının” olmadığı kimi (*It rains, It snows*) hərəkəti icraedənin qeyri-müəyyənliyi ən yüksək səviyyədədir və bu icraçısı olmayan hərəkət kimi düşünülür. Digər cəhətdən “*He was killed*” – “*O öldürüldü*” tipli cümlələrdə əslində semantik subyekt vardır, lakin icraçı-hərəkəti yerinə yetirən göstərilir və tərkibində bu qəbildən feil olan cümlələrdə feil artıq hərəkəti deyil, prosessual vəziyyəti göstərir, ilk növbədə insanlar arasında və insanın vəziyyətini, yəni hərəkət icrası insanlar arasında baş verib və insan öldürülüb. Qeyd etməyi vacib sayırıq ki, ingilis dilində olan bir çox şəxssiz cümlələr prosesi ifadə edən mənada (semantikada) işlədilir.

In the bed of the river there were pebbles and boulders, dry and white in the sun, and water was clear and swiftly moving [8, p.3].

Çayın yatağında çay daşı və qaya parçaları quru və günəş işığında su çox aydın və təmiz idi.

It was greatness in a way, small as it was [7, p.207].

O özlüyündə, təvazökar olsa da, əzəmətli idi.

Bu qəbildən olan şəxssiz cümlələrdə hərəkəti icraedənin qeyri-müəyyənliyi cümlənin semantikasına təsir edir və fikrimizcə burada daha çox statik təsvir vardır, çünki bir halda ki, bir başa icraedici deyil sadəcə mövcud proses-vəziyyət haqqında informasiya verilir, deməli hərəkəti icra edən qeyri-müəyyəndir və bu zaman bütün diqqət subyekt üzərinə yəni subyektin əlamətinə yönəlir, birinci cümlədə “çay” haqqında düşünməli oluruq, ikinci halda isə çox güman ki, həmin keyfiyyətlər hansısa şəxsə aiddir, lakin cümlənin özündə şəxsi əvəzlik əvəz etdiyindən müəyyənləşdirmək (ən azı bu cümlə daxilində) o qədər asan deyildir.

İngilis dili mətnlərinin cümlələrində feilli cümlələrin aktivliyi və qeyri-aktivliyi hüdudu birbaşa feilin leksik semantikasından asılıdır.

Təbii olaraq bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də feillər müxtəlif cürə təsnif olunur. İlk növbədə ingilis dilində feillər müstəqil mənalı feillər və müstəqil mənası olmayan feillər kimi təsnif olunur və müstəqil mənası olmayan feillər cümlənin müstəqil komponenti kim çıxış edə bilmirlər. Bu qəbildən olan feillə “*to be - olmaq*” feilini göstərmək olar, çünki feildə olan prosesualıq bu feildə tamamilə yoxdur, həmçinin modal feillər də vardır ki, onlar hərəkət (proses) deyil ona münasibət bildirir. Bu qeyd etdiklərimizi mətn daxilində təhlil etməyə çalışaq. Yəni ingilis dili mətnlərində yalnız bir tipli feilli cümlələr deyil həm müstəqil mənalı, həm müstəqil mənası olmayan feillər, eləcə də modal feillər işlədilməklə mətnin kommunikativliyi alınır və eyni zamanda vurğuladığımız kimi həm statik təsvir (ST), həm də dinamik təsvir (DT) yaranır və komponentlərin semantikasi aydınlaşır.

You surely must realise that now. You must see now that your incapacity for being alone: your nature, so exigent in its persistent claim on the attention and time of others: your lack of any power of sustained intellectual concentration: the unfortunate accident – for I like to think it was no more – that you had not been able to acquire the “Oxford temper” in intellectual matters, never, I mean, been one who could play ngracefully with ideas but had arrived at violence of opinion merely – that all these things, combined with the fact that your desires and your interests were in life not in Artm were destructive to your own progress in culture as they were to my work as an artist [8, p.153].

İki cümlədən ibarət olan bu mətn parçasında ilk növbədə hərəkətə münasibət bildirən modal feil və onun hərəkətə təhrik ediciliyi vardır, yəni kiminsə hansısa hərəkəti yerinə yetirməsini tələb edir, lakin ikinci cümlədə hərəkət ifadə edən feillərin olmasına baxmayaraq statik təsvir (ST) ön plandadır, çünki orada olan hərəkət ifadə edən feillərin demək olar ki, hamısı məsdər formada işlədilib və məsdər formada işlədilməyənlər belə ifadə etdiyi hərəkətlər müstəqil mənalı olmayan “*to be*” feilinin müxtəlif zaman formalarında işlədilmiş variantları vasitəsilə aydınlaşır və mətndə nəzərdə tutulan kommunikativ funksiya yerinə yetirilir və burada başqa bir cəhətdə ondan ibarətdir ki, hətta dinamik təsvir (DT) həmin feilin hesabına bir növ reallaşır, çünki bəzi halda “*to be*” başqa bir köməkçi feil ilə zaman ifadə

(qrammatik) edir və öz funksiyasını yerinə yetirir. Bütövlükdə bu yazımızda onu qeyd etmək istərdik ki, cümlə komponentlərinin semantikasını hər bir halda onun işlədildiyi kontekst və situasiyadan asılıdır. Cümlənin semantikasına yalnız feilin leksik mənası deyil, həmçinin semantik subyekt olan isim də təsir etmək qabiliyyətindədir, çünki hər bir subyekt hansısa əlamətə, keyfiyyətə malik olduğundan insan onu görür, onu qavrayır onların əlaqələrini tapa bilər. Bizim cümləmizdə *“your nature so exigent”, “it was no more”, “that all things”, “your interests were in life and art”, “as they were to my work as an artist”* olduğu kimi, çünki burada əslində qeyd etdiyimiz kimi statik təsvir (ST) müəyyən dərəcədə dinamik təsvirə (DT) nisbətən daha geniş şəkildə özünü göstərmişdir, bu da hesab edirik məsələyə koqnitiv yanaşdıqda daha dərinlən hiss olunur, əslində bu birləşmələrin bəzilərinə heç predikativlik olmasa da birləşmənin strukturundan onun komponentlərinin semantikasını başa düşmək olur və bu da həmin birləşmələrin bütövlüklə kommunikativ mətn təşkil edə bilmək qabiliyyətindən xəbər verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. B., 2001, 255 s.
2. Novruzova N. Mətnin sintaksisi. B., “Təhsil” 2002, 182 s.
3. Золотова. Очерк функционального синтаксиса. М., Наука, 1973, 351 с.
4. Москольская О.И. Вопросы синтаксической семантики. Вопросы языкознания 1977, №2, стр.45-56.
5. Синтаксис текста. Москва, Наука, 1979, 367 с.
6. Славянские языкознание VIII Международный съезд славистов 1973. М., Наука, 1973, стр.458-483.
7. Dreiser Th. Sister Carrie. Moscow, 1968, 593 p.
8. Hemingway E. A Farewell to Arms. Leningrad, 1971, 262 p.
9. Wilde O. Selections. Vol.2. M., Progress, 1979, 443 p.

SUMMARY

SAYYARA GULIYEVA

THE FORMING OF ENGLISH LITERARY TEXTS AND SEMANTICS OF COMPONENTS OF SENTENCE

The article touches upon the English literary texts and semantics of components of sentence. The author tries to explain on static and dynamic feature of texts. Here the author pays attention to the sentences with verbs, and without verbs. In this way with the help of context the author explains that majority of cases the semantic of the sentence. In this case, text could be understood fully with the help of cognition and when the semantics of the components are understood. Only in that case the text may

be communicative. Before analyzing the semantics of the sentences in the text, we should note that there are both static description (ST) and dynamic description (DT). When analyzing, the components involved in the text - that is, the concept of "movement" occurring in the sentences - is related to the person in all cases, it does not matter if the movement is static or dynamic. The second aspect is that it must be possible for the person to be definite or indefinite. The semantics of sentence components in each case depends on the context and situation in which it is used. Not only the lexical meaning of the verb, but also the noun, which is the semantic subject, can affect the semantics of the sentence, because each subject has some sign, quality, so a person sees it, perceives it, and can find their connections.

РЕЗЮМЕ

Саяра Кулиева

ОБРАЗОВАНИЕ АНГЛИЙСКИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ И СЕМАНТИКИ КОМПОНЕНТЫ ПРЕДЛОЖЕНИЕ

В статье рассматриваются английские художественные тексты и семантики компонентов предложений. Автор попытается разъяснить статические динамические черты текстов. Автор обращает внимание на предложение с глаголами, и без глаголами. И с этим с помощью автор контекста излагают свою мнение что большинство случаев семантика предложений и текста может быть понятным с помощью когнции. И когда семантика компонентов предложений понятно, в этом случае текст может быть коммуникативным. Прежде чем анализировать семантику предложений в тексте, следует отметить, что существуют как статическое описание (СТ), так и динамическое описание (ДТ). При анализе задействованные в тексте компоненты, то есть понятие «движение», встречающееся в предложениях, во всех случаях соотносится с человеком, не имеет значения, является ли движение статическим или динамическим. Второй аспект заключается в том, что личность должна иметь возможность быть определенной или неопределенной. Семантика компонентов предложения в каждом случае зависит от контекста и ситуации, в которой оно употребляется. На семантику предложения может влиять не только лексическое значение глагола, но и существительного, которое является смысловым подлежащим, ведь каждое подлежащее имеет какой-то признак, качество, поэтому человек его видит, воспринимает и может найти свое. связи.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.06.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.06.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Amil Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**